

Rixsitilla Alimuhamedov

(Toshkent, O'zbekiston)

rixsitilla@gmail.com

Qadimgi turkiy asarlarda matn ikki tilliligi

Abstrakt

Qadimgi turkiy adabiyot uzoq o'tmishga ega. Undagi an'analar, matn tuzish ko'nikmasi ham qadim zamonlardan shakllanib kelgan. Ikki tilda asar yaratish ko'nikmasi turkiy matnnavislik tarixida qadimdan shakllangan bo'lib, ularning ilk namunalari islomdan avvalgi yozma yodgorliklar orasida ko'plab uchraydi. Bu davrga kelib, turkiy xalqlarning qo'shni millat va davlatlar bilan o'zaro savdo va iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy aloqalari kuchayib ketdi. Natijada adabiy matnlar ikki (hatto uch) tilda yaratila boshlandi. Matn ikki tilliligi masalasi yerli aholining ikki tilda so'zlashuvi hamda tarjimachilik bilan bog'liq. Ushbu maqola qadimgi turkiy adabiy manbalardagi ikki tilli matnlar yaratish tahliliga bag'ishlangan. Unda ikki tilli matnlarning yaratilish sabablari, tuzilishi kabi masalalar o'rganilgan.

Kalit so'zlar: *qadimgi turkiy matnnavislik, ikki tilli matn (bilingvizm), qadimgi turkiy adabiyot, turk-moniy adabiyoti, adabiy aloqalar.*

Muallif haqida: *Rixsitilla Alimuhamedov* – filologiya fanlari doktori, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Alimuhamedov, Rixsitilla. 2020. "Qadimgi turkiy asarlarda matn ikki tilliligi masalasi". *Oltin bitiglar* 1: 64—79.

Kirish

Qadimdan turkiy xalqlar yashaydigan yerlar Osiyoning eng gavjum hududlaridan biri sanalgan. Bu yerda ko'plab karvon yo'llari kesishgan bo'lib, bozorlar, saroy va karvonsaroylar joylashgan edi. Xususan, Buyuk ipak yo'lining mazkur yerlardan o'tishi madaniy-ma'rifiy, iqtisodiy, diniy-falsafiy sohalarning jadal rivojlanishiga olib keldi. Karvon yo'llarida turkiy til bilan birga qadimgi xitoy, hind, sug'd va boshqa tillarning qo'llanilishi ushbu hududda yashovchi

xalqlarning bir nechta tillarni o'zlashtirishlariga turtki bo'lgan.

Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyo hududida ko'plab diniy-falsafiy ta'limotlar rivoj topgan. Xususan, buddaviylik, moniylik, xristianlik va ko'plab boshqa diniy ta'limotlarning yoyilishi va rivojlanishida asosiy rolni o'ynagan. Shu bilan birga, mazkur diniy ta'limotlarni targ'ib etuvchi yoki ayni adabiy muhitda yaratilgan manbalar ko'plab uchraydi. Ahamiyatlisi shundaki, mazkur yozma yodgorliklarning ayrimlari ikki tilda yaratilgan.

Turkiy matnnavislik tarixida bir asarni ikki tilda ko'chirish an'anasi qadimdan shakllanib keladi. Matn ikki tilliligi qadimgi turkiy adabiyotning turk-budda va turk-moniy adabiy muhitlarida yaratilgan diniy-falsafiy mazmundagi asarlarda hamda O'rxun-Yeniseydan topilgan epigrafik yodgorliklarda uchraydi.

Fikrimizcha, matnlarning ushbu ko'rinishda yaratilishining o'ziga xos sabablari bor. Birinchidan, turk-moniy va turk-budda adabiy muhitida yaratilgan asarlarning ko'pchiligi sanskrit, sug'd, xitoy, tohar tillaridan tarjimalar bo'lib, ular orasida turli duolar, tavbanoma matnlari va boshqa asarlar bor. Marosim jarayonida topinuvchi duoni turkiy tilda aytgan. Oradagi ayrim so'zlar yoki duo jumalari (formulalari) asar tarjima qilingan tilda qo'llangan. Asarning bunday o'rinlari matnning ajralmas komponenti bo'lib, asosan, asliyatda keladi.

Ikkinchidan, Buyuk Ipak yo'lida turkiy til bilan bir qatorda sug'd, xitoy va boshqa tillar iste'molda bo'lgan. Turkiy tilning o'sha kezdagi mavqeyi va uni o'rganishning foydalari to'g'risida Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'atit turk" asarida ma'lumot keltiradi [Koshg'ariy 2017, 14].

Uchinchidan, turk-budda jamoalarida sanskrit tilini, turk-moniy jamoalarida sug'd tilini bilish ahamiyatli sanalgan. Chunki ta'limotning asosi shu tillardan tarjima qilingan matnlar orqali turkiy xalqlarga yetkazilgan. Ta'limot tarqatilgan tilni bilish boshqa dinlarda ham uchraydi.

Tarixda yaratilgan ikki tilli matnlar bir yozuv doirasida yoki turli yozuvlarda bitilgan.

Matnnavislik tarixi uchun matn ikki tilliligi masalasi ahamiyatli voqeadir. Uni o'rganish matn tuzish bilan bog'liq ko'plab masalalarga oydinlik kiritadi. Bunda matn tuzish prinsiplarini o'rganish, tarjimaning o'ziga xos afzalliklarini aniqlash mumkin. Hozirgi kunga qadar qadimgi turkiy adabiyotda ikki tilda yaratilgan matnlar to'g'risida tadqiqot ishlari nashr etilgan [Clark 2013]. Ammo ularda asosiy e'tibor matn va uning talqiniga qaratilgan. Bunday

matnlarning ikki tilliligi masalasi xali tahlil etilgan emas. Yuqorida keltirilgan fikrlar asosida quyida qadimgi turkiy adabiyotda yaratilgan ikki tilli matnlar to'g'risida, ularning xususiyatlari haqida to'xtalamiz.

Asosiy qism

Qadimgi turkiy adabiyotda ikki tilda baravar yaratilgan matnlar qadimdan mavjud. Ularning yaratilishiga ko'plab omillar turtki bo'lgan. Xususan, xududda yashovchilar turli tillarda so'zlashsa yoki yaratilgan asar o'zga tildan tarjima bo'lsa bunday holat kuzatilishi mumkin.

Turkiy adabiyot tarixida ikki tilli asarlardan tashqari bir til doirasida, lekin ikki xil yozuvda bitilgan asarlar ham bor. Bular sirasiga Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Nosiruddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" va boshqa ko'plab asarlarni keltirish mumkin.

Insoniyat tarixida yozuvning paydo bo'lishi katta kashfiyot bo'lgan. Endilikda kishilar tomonidan bajarilgan turli ishlar, tarixiy jarayonlarni qog'ozga tushirish imkoniyati yaratildi. Bora-bora matn tuzish alohida bir sohaga aylandi. U ham boshqa fan sohalari kabi rivojlandi, taraqqiy topdi. Matn bituvchilik kasbi paydo bo'ldi. Vaqt o'tishi bilan birga turli vaziyatlarda tuzilajak matnlarning qoliplari ishlab chiqildi. Matn bitishda muayyan an'ana shakllandi. Bir muhitda yaratilgan matn tuzish an'anasi keyingi davrda o'zlashtirilib, yanada shakllantirildi. Shu tariqa matn tuzish an'anasi rivojlandi.

Bunday soha turkiy xalqlar orasida ham qadimdan shakllangan bo'lib, ular yaratgan, bizgacha yetib kelgan go'zal namunalarini Kul tigin, Bilga xoqon va boshqa epigrafik manbalar matnlarida kuzatish mumkin.

Matn tuzishdan oldin uning qay maqsadda tuzilishi inobatga olinadi. Shundan kelib chiqib, matn bituvchi matn mazmuniga xos bo'lgan matn komponentlarini tanlab, ishni boshlaydi.

Ikki tilli turk-moniy alqovlari

Qadimgi turkiy adabiyot tarixida alqovlar, asosan, turk-moniy muhitida yaratilgan. Ularning xudolar va payg'ambar sharafiga, turli marosimlar oldidan aytiladigan va kundalik hayotda tangridan o'z gunohlarini kechirilishini tilab qilinadigan turlari mavjud [Clark 2013, 135–280].

Alqov g'arb adabiyotshunosligidagi gimnlarga o'xshaydi. **Gimn** —[*yunoncha* hymnos] "tantanavor qo'shiq" degan ma'noni

anglatib, qadimda xudolar sharafiga to'qilgan she'rlarni anglatgan. Keyinchalik gimn u yoki bu g'alaba, qahramon yoki biror xalq, davlat sharafiga aytiladigan madhona qo'shiqqa aylandi. Olimlarning fikricha, gimnlar oddiy sig'inish qo'shiqlaridan tortib, madh qo'shiqlarigacha bo'lgan katta taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan [Hotamov va Sarimsoqov 1983, 84–85]. “Uning spetsifik tomonlari tik turib, xor bo'lib aytilishi, rasmiy marosimlar va tantanalarda g'urur bilan kuylanishidir. Janrning muhim belgilaridan yana biri gimn matni va musiqasining tantanavorligi va yuksak uslubda ekanligi, unda faxr, ruhan tetiklik hissining bo'rtib turishi, mazmunning dastur xarakteridaligi, publisistik pafosdaligi, maqtov va madhiya tusini olishidir” [Adabiy turlar va janrlar 1992, 185].

Qadimgi turkiy tilda yaratilgan gimn(alqov)lar ham xuddi shu xarakterga ega bo'lib, ularning biror kimsani maqtash xususiyatiga ko'ra sharq musulmon adabiyotida yaratilgan “qasida”larga, g'arb va rus she'riyatida “oda”ga, qadimgi hind adabiyotidagi “veda”larga, zardushtiylikdagi “yasht”larga o'xshatish mumkin [Shomuhamedov 2004, 8-20; The encyclopaedia of Islam 1997, 715-716; Nosirov va boshqalar 1979, 127–137; Hotamov va Sarimsoqov 1983, 148; 224-225; Yelizarenkova 1989, Is'hoqov 2001].

Gimnning turkiy muqobili alqov sanaladi. Darsliklarda madhiya (arabcha madaha مَدْح — “maqtamoq, madh qilmoq” [Baranov 1989, 746]) deb beriladi. Alqov atamasi haqida Mahmud Koshg'ariy quyidagi fikrni beradi: alqış — olqish, maqtash; duo qilmoq; tabrik; birovning yaxshi xislatlarini eslash kabi ma'nolarni anglatadi [Koshg'ariy 2017, 104]. Qadimgi turkiy adabiyotda bunday she'riy parchalar turk-budda, turk-moniy adabiy muhitlarida yaratilgan.

Kunimizgacha yetib kelgan turk-moniy alqovlari ikki ko'rinishda: faqat turkiy tilli hamda sug'dcha-turkcha alqovlardir [Tugusheva 1972, 239].

Turk-moniy muhitida yaratilgan mashhur hamda ikki tilli alqovlardan biri Moniyga atab yaratilgan. Matn parchalari hozirda Germaniyada, Berlindagi Brandenburg akademiyasi Turfanforschung, Digitales Turfan-Archiv fondida saqlanayotgan Uigurische Texte bo'limidagi U 0099, U 0100, U 0101a,b, U 0102a,b, U 0103a,c recto ko'rsatkichli parchalardan o'rin olgan. Kitobat usuliga ko'ra alqov kichik potxi¹ kitobi ko'rinishiga ega.

¹ **Potxi** – qadimgi hind kitobat usulidan biri bo'lib, asosan, buddaviy matnlarda qo'llanilgan. Hind o'lkasida bunday kitob palma yaproqlarini bir-birining ustiga qo'yish orqali yasalgan, yaproqning yuqori yoki pastki burchagidan ip o'tkazish

Alqov matni tohar va turkiy tilda, yozuvi moniy xatida. Matnda alqov avval tohar tilida, so'ng nuqta (•)dan keyin turkiy tilda berilgan (*ylaiñiktense mukur ram • [xormuzta] täñri[niñ dīdīm] t[äg •] bramñiktense pässak ram • [azruwā] [täñ]rini]ñ [pässak tæg •]*).

Toharcha matn	Turkiy tarjimasi
<i>lkāsi šuke pidār-mani</i>	<i>körgäli toqiliğ qañim mani burxan</i>
<i>tusa tusa pällāmar</i>	<i>anñ anī üzä ögä yükünür män</i>

L. Klarkning ta'kidlashicha, ushbu alqov turk-budda muhitidagi Buddhastotra asariga o'xshab ikki tilli ko'rinishda [Clark 2013, 184].

Qatorlardagi hijolar soni bir xil emas. Turkiy matn so'ngida alqov Aryaman Frishtum Xoshtir degan kishi ibodati uchun yozilgani qayd etilgan [Clark 2013, 183]. Ushbu shaxsning nomi "Xuastuanivt"ning moniy yozuvli parchalarida ham kelgan (U10 recto: 12; verso: 1). Ahamiyatlisi shuki, ushbu alqov qadimgi turkiy adabiyotda ko'plab yaratilgan ikki tilli asarlardan biri sanaladi.

Alqovning turkiy tarjimasida alliteratsiyaga amal qilishga intilish bo'lgani yaqqol sezilib turadi:

xormuzta t(ä)ñriniñ dīdīm tæg — azrua t(ä)ñriniñ pässäk tæg — čintamani ärdäni tæg; sän tægimlig ärür sän — ančilayu yaltirayur sän. Kesim so'zlovchi birligi (I shaxs, birlik)da: qañim, yükünür män, yükünü-täginür män.

Ikkala tildagi alqov mazmun jihatidan, ba'zi so'zlar qo'shilganini hisobga olmaganda, aytarli bir xil. Matn so'ngida qizil siyohda: *k[ä]si bätti täñri ... kūsän ...* — "Kasi bitdi (yozdi) tangri ... Kucha ...". Anglashiladiki, alqov Kucha shahrida ko'chirilgan.

Ikki tilda yaratilgan alqovlardan yana biri Oy tangri va yorug'lik ma'budasiga atab yaratilgan (MIK. III 35a+b (TM 327). Xati ko'k turk yozuvida, qora va qizil (recto 2-4, verso 5) siyohda. Matn turkiy va eroniy tillarning birida aralash berilgan. Turkiy matndan ma'no chiqarish mumkin. Lekin ko'k turk xati eroniy tilning fonetik

uchun joy qoldirib, matn o'sha joyiga kelganda to'xtab, ip o'rnining boshqa joyidan davom ettirilgan. Palma yaproqlaridan yasalgan potxi kitoblar faqat hind manbalarida uchraydi. Turk-moniy muhitida ushbu uslubdagi kitoblar qog'ozdan tayyorlangan, manbalarda ularning ikki xil ko'rinishini uchratish mumkin: kichik potxi va katta potxi kitobi. Kichik potxi kitobi kichik hajmga ega varaqlardan tayyorlangan. Unda matn gorizontal uzunlikdagi qog'ozga parallel qilib o'ngdan chapga bitilgan. Potxi tizimchasi o'tkaziladigan o'rni qog'ozning o'ng tomonida joylashgan (namuna uchun qaralsin: U 0083 seite1, U 0083 seite2, U 0087 recto). Ip o'tkaziladigan joy atrofi doiraga olingan bo'lib, bu hol varaq yirtilganida matnga ziyon yetkazmaslik uchun qilingan.

qurumini o'zida aks ettira olmasligi hisobga olinsa, o'qilgan taxminiy matndan biror ma'no chiqarish mushkul. Shunga qaramay L.Klark undan umumiy ma'no chiqarishga harakat qilgan [Clark 2013, 191–192].

Matnda moniylikda qo'llanuvchi *ay tāñri, manastar xirza, ormizta, frešte* so'zlari keladi. Shu bilan birga, mazkur she'riy parchaning alqovligiga ishora etuvchi o'rni ham bor. Matnda sug'dcha *pašik* — "*alqov*" so'zi ishlatilgan [Gharib 2004, 261]. Bundan tashqari sug'dcha bo'lgan *afrušn* — "*maqtov, madh, alqov*" [Gharib 2004, 26] so'zi turli ko'rinishda (*afrin*) uchraydi. Matnda uning muqobili *alqış* ham kelgan.

Ushbu alqovni ham bilingual (ikki tilli) alqovlar sirasiga kiritish mumkin: *tükäti afrušnlar* — "*alqov (maqtov)lar tugadi*" [verso 4].

Bundan tashqari, turk-moniy muhitida yaratilgan "Irq bitigi"da ham matn ikki tilda: turkiy hamda xitoy tilida. Xitoycha matn asarning boshi va oxirida keltirilgan. Asarning asosiy qismida turkiy matn bitilgan [Tekin 1993].

Matn ikki tilliligi hodisasi butun matnning ikki tilda bo'lishi bilan bir qatorda, matnning bir qismida yoki uni to'ldiruvchi jumla sifatida ham kelishi mumkin. Masalan, Tong tangri sharafiga bitilgan alqov qo'lyozmasida, alqov matnidan avval sug'dchada *vam vağinuj paš*, ya'ni "*tong tangriga alqov*" deb yozilgan. Xuddi shu matn davomiga bitilgan boshqa bir alqovning boshida *vağ rāšan zavar žiriftnuj paš* so'zi yozilgan. Uni o'zbekchaga "*yorug', kuchli, bilga tangri alqovi*" deb tarjima qilish mumkin.

Ikki tilda matn bitish amaliyoti ushbu hududda yashovchi xalqlarning til o'rganish ko'nikmasi yaxshi rivojlanganining [Yazberdiyev 1993, 5] hamda turkiy adabiyot tarixida tarjimashunoslik qadim o'tmishga ega ekanligini yana bir bor isbotlamoqda.

Asarni ikki tilda ko'chirtirish bejizga emas. Ibodat qiluvchi rohib (yoki nig'o'shak) alqovni tohar tilida aytishi uni Moniy bilan yaqinlashtirsa, uning turkiy varianti esa o'zi tushunishi, o'z tilida ham Moniyni maqtashi uchun yozilgan bo'lishi kerak. Yoki ushbu alqov avval tohar tilida yaratilgan bo'lib, keyinchalik moniy rohiblari yoki biror nig'o'shak tomonidan turkiyga o'girilgan va shu bilan ikki tilli alqov paydo bo'lgan bo'lishi mumkin. Aslida, boshqa dinlarda ham ibodat, asosan, din targ'ib etilgan tilda amalga oshiriladi.

Ikki tilli epigrafik yodgorliklar

Qadimgi epigrafik yodgorliklar orasida Ikkinchi turk xoqonligi davrida yaratilgan Kul tigin (732) bitigining uch tomoniga turkiy tilda, sharqiy tomoniga esa xitoy tilida matn bitilgan. Turkiy matnda Kul tiginning yurishlari, g'alaba va yutuqlari tarixi yozilgan (Tāhri küç birtük üçün qanım böri-täg ärmis, yağışi qoñ-täg ärmis — "Tangri kuch bergani uchun otam xoqonning qo'shini bo'ridek ekan, dushmani qo'ydek ekan" [Sodiqov 2009, 34; 43]). Yodgorlikning xitoycha matnida xitoyliklarga Kul tiginning qilgan ishlari o'rnak bo'lsin deb, shu qatori chinliklarga o'z kuch-qudratini ko'rsatish maqsadida ushbu tilda ham tiklangan.

Shunday epigrafik yodgorliklardan ikkitasi Uyg'ur xoqonligi davrida yaratilgan. Shulardan biri Sevrey somon (763) yodgorligi ikki: sug'diy va turkiy tilda bitilgan. Mutaxassislarning fikricha, yodgorlik moniylik muhitida yaratilgani sababli sug'dcha matnga ega [Klyashtorniy va Livshits 1971, 110].

Uyg'ur xoqonligi davrida yaratilgan yanabirepigrafikyodgorlik Qorabalg'asun (821) nomi bilan mashhur. Fanda ushbu yodgorlik uch kompleks shaklida o'rganiladi. Shulardan 3-Qorabalg'asun bitigi uch: turkiy, xitoycha va sug'dcha tilda (trilingva) dir. Mazkur yodgorlik Uyg'ur xoqonligi davrida, moniylik rasmiy ravishda davlat dini sifatida qabul qilingandan so'ng yaratilgan. Yodgorlik matnlari bir-birini aynan takrorlamasligi [Sodiqov 2004, 24] ular uch muallif tomonidan bitilgan degan xulosaga olib keladi. Yodgorlikning uch tilda yaratilganining o'ziga yarasha sabablari bor. Uyg'ur xoqonligida davlatning rasmiy tili turkiy bo'lgan. Moniy dinining turkiy xalqlar orasiga sug'dliklar olib kirganliklari sababli yodgorlikka sug'dcha matn kiritilgan. Xitoycha matnning yaratilishi esa o'sha davrda turkiy xalqlar sharqda asosiy savdo-iqtisodiy aloqalarni xitoy bilan olib bergani sabablidir.

Ushbu epigrafik yodgorliklarning har ikki (uch) tildagi matnlari bir-birini aynan takrorlamaydi. Ya'ni bir matn aynan tarjima qilinmagan. Chunki matnlar boshqa-boshqa bituvchi-kotiblar tomonidan yaratilgan. Shunday bo'lishiga qaramay, ular bir maqsadga yo'naltirilgan; ularning mavzu doirasi bir. Jumladan, Kul tigin bitigining har ikki matnida sarkardaning yurishlari, uning el-ulus oldida qilgan xizmatlari bayon etilgan. 3-Qorabalg'asun yodgorligida esa Uyg'ur xoqonligi davrida moniylikning amalda bo'lishi, xoqonlarning qilgan ishlari hamda boshqa tarixiy jarayonlar aks etgan.

Uyg'ur xoqonligi davrida yaratilgan Sevrey (763) yodgorligi

ham ikki tillidir. Unda matn turkiy va sug'diy tilda bitilgan. Olimlarning fikricha, yodgorlik moniylik muhitida yaratilgani uchun sug'diy matnga ega [Klyashtorniy va Livshits 1971, 110].

Ilk o'rta asrlarda turkiy xalqlar yashaydigan hududlarda sug'd va xitoy tili qo'llanishining tarixiy sabablari bor. Turkiy xalqlar sug'dlar, xitoyliklar bilan qadimdan savdo-iqtisodiy aloqalar olib borgan. Shu bilan birga, ikki tillilik muayyan hudud bilan ham bog'liq. Masalan, turkiy hududda sug'd tili sug'd aholi yashaydigan hududlardagina, ularning o'zaro munosabatlarida qo'llanilgan.

Matn ikki yoki ko'p tilliligi, aftidan, turkiy matnnavislik tarixi uchun begona emas: ushbu an'ana qadimda paydo bo'lgan bo'lib, ilk o'rta asrlar uning cho'qqiga chiqqan pallasi sanaladi. Uning saqlangan namunalari ilk o'rta asrlarga tegishli. Kunimizgacha yetib kelgan ikki va ko'p tilli asarlar, epigrafik matnlar diniy-falsafiy mazmunga ega. Shu bilan birga, matnlarda tarjima turlarini kuzatish mumkin: so'zma-so'z tarjima yoki umumiy ma'no tarjimasi. Bu tarjimachilik o'tmishda yaxshi rivojlanib, uning usullari o'sha davrlardayoq tarmoqlarga ajralganini bildiradi.

“Xuastuanivt” — tarjima asar

Turk-moniy manbalari orasidagi tavbanoma tipidagi asarlardan biri bu “Xuastuanivt”dir. Kunimizga qadar mazkur asarning uch to'liq holidagi nusxasi yetib kelgan (Sankt-Peterburg va Berlin nusxalari) [Sodiqov 2015, 143-148]. Uning nomi asarning uyg'ur yozuvli Sankt-Peterburg nusxasi so'ngida quyidagicha keltirilgan: *tügädi n(i)ğošaklarniñ suyın yazuqın öküngü Xuastuan(i) vt* [Xuastvanift 2008, 16]. Bu nom asarning moniy yozuvli Berlin uzindisida ham uchraydi. Jumladan, Berlin akademiyasida saqlanayotgan moniy yozuvli U 0007*recto* ko'rsatkichli uzindining 11 qatorida qizilda (xuastuanift) yozilgan.

“Xuastuanivt” — tarjima asar. Bu to'g'rida olimlarning turli fikrlari bor. Jumladan, L. Dmitrieva va Q. Sodiqovning fikricha, u qadimgi eroniy tillardan birida yaratilgan bo'lib, vaqt o'tishi bilan, turkiy qabilalarga moniy dinining qoidalarini tushuntirish maqsadida turkiy tilga o'girilgan [Dmitrieva 1963, 214; Sodiqov 1997, 35]. Yuqoridagilarga qo'shimcha ravishda Q. Sodiqov mazkur asar ilk o'rta asrlarda o'rtancha eroniy, sug'diy, turkiy, xitoycha versiyalarda keng tarqalganini ta'kidlaydi [Sodiqov 1997, 33].

Turkshunoslikda hozirgi kunga qadar “Xuastuanivt”ning qaysi davrda tarjima qilingani aniqlanmagan. Olimlar ushbu asar tarjimasi to'g'risida turlicha fikrlar bildiradi. Masalan, Q. Sodiqov

“Xuastuanivt”ni turklar orasida moniylik keng yoyilgan va ijtimoiy-madaniy hayotda uning mavqeyi yuqori bo’lgan VIII asrda turkiyga o’girilgan [Sodiqov 1997, 35] degan fikrni bersa, L. Tugusheva qo’lyozmaning xat uslubiga ko’ra, uni XI asrda tarjima qilingan, degan fikrni ilgari suradi [Xuastvanift 2008, 12]. Bularning orasida S. Malov asarni O’rta Osiyoda madaniyatning o’zgarishi, jumladan, VII–VIII asrlarda arablarning islom bilan kirib kelganlarini inobatga olib, mazkur asarni milodiy V asrda, islom kirib kelmasidan burun tarjima qilingan, degan fikrni ta’kidlaydi [Malov 1951, 108]. Fikrlarning bu qadar xilma-xilligi olimlarning asar tili, yozuv uslubi bilan bog’liq fikrlaridan kelib chiqqan. Taxminimizcha, mazkur asar turkiy xalqlar hududiga islom dinining kirib kelishidan avval, turkiy xalqlar moniylikni qabul qilgan paytlarida omma orasiga moniylikni yoyish maqsadida o’girilgan va nusxalari tarqalgan. Keyingi davrlarda, ya’ni Sharqiy Turkistonda Uyg’ur xoqonligining qulashi bilan (840-yil) moniylik davlat dini darajasidan tushgan va ikkinchi darajali dinga aylanib qolgan. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda mazkur asarni taxminan VIII–IX asrlarda turkiy tilga o’girilgan, degan fikrni ilgari surish mumkin.

Asarning sug’dcha variantining ikki uzindisi V. B. Xenning tomonidan nashr etilgan. Olimning ta’kidlashicha, asarning mazkur sug’dcha varianti turkiysi bilan deyarli bir xil (*mot á mot*). Uzindilarni asarning turkiy variantiga solishtirganda ular asarning yakunlovchi bo’limi, o’ninchi hamda o’n birinchi bo’limlarining bosh qismiga to’g’ri kelmoqda [Henning 1940, 63-67].

Ikki tilli turk-moniy duolari

Qadimgi turkiy muhitda yaratilgan turli mazmundagi matnlarning tuzilishi har xil. Jumladan, turk-budda va turk-moniy muhitida yaratilgan diniy-falsafiy asarlar o’ziga xos matn tuzilishiga ega. Masalan, turk-budda muhitida yaratilgan “nom bitig”larda, turk-moniy muhitida yaratilgan duo, tavbanoma va alqov matnlarida matn mazmunidan kelib chiqqan holda matn komponentlari tanlangan. Ushbu asarlarda komponent sifatida matn so’ngida unda aytilgan tilak va istaklarning amalga oshishi uchun duo jumlasini, iltijo so’zlari beriladi. Bu kabi so’zlar boshqa ta’limotlardagi asarlarda ham xuddi shu ko’rinishda uchraydi.

Qadimgi turkiy diniy-falsafiy asarlarda matn so’ngida kelgan duo jumalari matn tuzilishida muhim rol o’ynaydi: matn badiiyligini ta’minlaydi, mazmun ekspressivligini oshiradi, uslub ravonligi, ohangning bir tekisda chiqishi uchun xizmat qiladi.

Qadimgi turkiy muhitda yaratilgan matnlarda duo jummalari an'anaga ko'ra asar boshida, oxirida yoki ikkala o'rinda, tilak-istakdan so'ng keladi. Ular anglatgan ma'nosiga ko'ra turlicha: ba'zi duo jummalari dinning asosiy ustunini anglatadi, qolganlari "*gunohlardan xalos bo'lish*" yoki "*duolarning ijobat bo'lishi*" kabi mazmundagi fikrni bildiradi. Turkiy matnlarda ushbu duo jummalari ikki xil ko'rinishda: matn yaratilgan asliyat tilida (ya'ni sanskrit tilida yaratilgan bo'lsa, sanskrit tilida, sug'd tilida yaratilgan bo'lsa, sug'dchada) yoki turkiy variantda qo'llanilgan. Bunga misol qilib Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridagi basmalani (*bayat atı birlä ...*) keltirish mumkin [Sodiqov 2006, 189-191]. Turkiy matnnavislik tarixida har ikkiko'rinishi amalda bo'lgan.

Duo jummalari matnning sintaktik butunligini ta'minlaydi. Bunda matn anglatgan ma'no bilan duo jumlası aniq bir maqsadga yo'naltirilgan bo'ladi, ya'ni matnda keltirilgan fikrning amalga oshishi uchun duo qilinadi. Shu bilan birga ular asarning janr xususiyatini ham belgilaydi. Ushbu duo jummalari vaqt o'tishi bilan qolip formaga (duo formula) tushib qolgan. Endi duo formulalarini misollar orqali ko'rib chiqsak.

Turk-moniy muhitida yaratilgan "Xuastuanivt"ning uch qo'lyozma va ko'plab uzindilari fanga ma'lum [Sodiqov 2015, 143-148]. Asarning barcha bo'limlarida bilib-bilmay qilingan ayb-gunohdan panoh tilab, yozuqlarning kechirilishi uchun yolboriladi. Har bir bo'lim so'ngida qilingan tavba-tazarrularning ijobat bo'lishini tilab, quyidagicha duo qilinadi: *yazuqda boşunu ötünür-biz, m(a) nastar hirza*. Ushbu duo jumlası formulaga solinsa quyidagicha chiqadi: **YÖ+MH**. Bu yerda **YÖ** — gunohdan xalos bo'lish jumlası (*yazuqda boşunu ötünür-biz*), **MH** — esa duo formulasidir (*m(a) nastar hirza*).

Ushbu duo jumla "Xuastuanivt"da turli variantlarda qo'llangan:

yazuquğ boşunu ötünür-biz, m(a)nastar hirza // amtı t(ä) ğrim yazuqda boşunu ötünür-biz, m(a)nastar hirza // t(ä) ğrim amtı ökünür-biz, yazuqda boşunu ötünür-biz m(a)nastar hirza // t(ä) ğrim amtı ökünür-biz, yazuqda boşunu ötünür-biz, m(a)nastar hirz. Ushbu misollarda duo jumlasıga yana bir-ikki komponent qo'shilgan.

Bular ham formulaga solinsa, quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladi: *täñrim+Ö+YÖ+MH*. Bu yerda: *täñrim* — tangriga murojaat, *Ö* — o'kinch (*ökünür-biz*).

Asar turkiyga o'girilganida duo formulası aslicha qoldirilgan. Aslida ushbu formula pahlaviy tilidan olingan bo'lib (*mna:sta:r hi:rz-a*

pahlaviy tilidan: *str, mnstr* — ayb, gunoh, yozuq] [Desmond Durkin-Meisterernst 2004, 55], o'zbek tiliga "**yozug'imizni kechirgaysan!**" [Sodiqov 2015, 146] yoki "**gunohimizni kechirgaysan!**" ko'rinishida o'g'irish mumkin.

Ushbu duo formula "Xuastuanivt"ning turli nusxalarida turlicha ko'rinishda, masalan, "Xuastuanivt"ning uyg'ur yozuvli Sankt-Peterburg qo'lyozmasida *m(a)nastar hirza* ko'rinishida, moniy yozuvli Berlin qo'lyozmalarida *m(a)nastar hirz* yoki *m(a)nastar hirza* ko'rinishida qo'llangan. Turk-moniy muhitida yaratilgan boshqa tavbanomalarda har ikkala ko'rinishi yoki *yazdān astar xirza* (*yazdān* — ko'pl. "ilohiy, xudo" [Desmond Durkin-Meisterernst 2004, 376]) — "**ilohim, yozug'imizni kechirgaysan!**" ko'rinishida amalda bo'lgan.

Ushbu adabiy muhitda yaratilgan boshqa bir duo matnida *māñigü inča bolzun* — "*mangu shunday bo'lsin!*" ko'rinishidagi duo formulasi qo'llangan. Ushbu duo formulasi turk-budda diniy-falsafiy matnlarida ham qo'llangan bo'lib, turli ko'rinishda keladi [Zieme 1986, 131-139].

Duo formulalari matn uslubini boyitadi. Uning bir tekis, ravon o'qilishini ta'minlaydi. Buni turk-moniy muhitida yaratilgan duo misolida ko'rsak:

...ymä köñülümüz, köküzüümüz turqaru busuşsuzun-qadğusuzun turzun! barča ädgü qilinčqa tükällig bolalim! özütümüz qurtulmaq-boşunmaq, yigädmäk-utmaq, täñri yirintä tägimlig bolzun! māñigü inča bolzun! [Gabain 1950, 260-261]

"... yana ko'nglimiz, ko'ksimiz doim g'am-qayg'udan holi bo'lsin. Barcha ezgu ishda tugallik bo'lsin. Vujudimiz ozod bo'lgan, (kasalliklardan) tuzalgan, g'alaba qilgan (bo'lsin), tangri yerida bo'lish nasib etsin. Mangu shunday bo'lsin!"

Matnda tilaklar va istaklar birma-bir sanalib, ularning ijobat bo'lishi uchun matn so'ngida duo qilingan. Jumalardagi kesim shart-istak maylida (*un; -(a)lim*) kelgan. So'zlarni juftlash (*qurtulmaq-boşunmaq, yigädmäk-utmaq*) matn mazmuniga, uning uslubiga katta ta'sir qilgan. Bu hol matn ma'nosini kuchaytirgan.

Yana bir misol, *üç y(i)girminč ay t(ä)ñrii künin sayu t(ä)ñrikä nomqa ariğ dintarlar: suyumuznii yazuqumuznii boşuyu qulmaq k(ä)rgäk ärtii: y(ä)mä ärkligin ärsiz(i)n ärinip ärmägürüp işkä ködügkä tiltanip yazuqda boşunğalıi barmad(i)m(i)z ärsär: t(ä)ñrim amtii yazuqda boşunu ötünür-biz m(a)nastar hirza* : (261-271) [Özbay 2014, 229].

"o'n uchinchi (bo'lim). Oy tangri, kun sayin tangriga, qonunga,

pok dindar(moniy topinuvchi)lar oldida gunoh-aybimizdan qutulishni so'rab, o'tinishimiz kerak edi. Yana bilib-bilmay, parvosizlik bilan ishni bahona qilib gunohdan qutulishni xohlamagan bo'lsak, tangrim, endi gunohlarimizdan qutulaylik deya o'tinurmiz, gunohlarimizni kechirgaysan".

Matnda bir qancha bilib-bilmay qilingan ayb-gunohlarning kechirilishi so'ralib, o'tinch tilanadi. An'anaga ko'ra matn so'ngida barcha aytilgan tilaklarning ijobat bo'lishi uchun duo jumlasini keltirilgan. Bu yerda ham duo jumlasini mazmun birligi hamda uslub ravonligini ta'minlayapti.

Turk-budda adabiy muhitida yaratilgan Maytri bilan uchrashishning muqaddas kitobi "Maytri simit nom bitig" asarida, har bir bo'limning boshi va oxirida quyidagicha duo formulasi qo'llangan: *namo bud, namo d(a)r(a)m, namo san* — "Buddaga ta'zim, ta'limotga ta'zim, jamoaga ta'zim". Duo formula asarning har bir bo'limida qo'yilishining o'ziga yarasha sababi bor. Har bir bo'lim alohida shakl va mazmunga ega. Duo formulasining asar boshi va so'ngida qo'yilishi uning muqaddasligini anglatadi. Shu bilan birga, tadqiqotchilar asar bo'limlari alohida ko'rinishda hamda butun holda ko'chirilgan, degan fikrni olg'a suradilar [Sodiqov 2004, 62–63].

Ushbu asar anatkak (sanskrit) tilida yaratilgan va u avval tohar, so'ng turkiyga o'girilgan. Tarjima jarayonida mazkur formula aslida saqlangan. Formulada buddaviylik ta'limotining asosini tashkil etgan uch g'oya, ya'ni uch javohir ifodalanadi. Bular Buddha, dxarma va sangxadir.

Xulosa

Qadimgi turkiy adabiyot tarixida ikki tilli asarlar yaratish uzoq o'tmishga borib taqaladi. Bu o'rinda turkiy xalqlarning turli qo'shni mamlakatlar bilan olib borgan ijtimoiy-madaniy aloqalari ham alohida ahamiyatga ega. Tarixda turkiy xalqlar g'arbda sug'd o'lkalari (eroniy tilda so'zlashuvchi xalqlar), sharqda xitoyliklar hamda hindlar bilan o'zaro savdo hamda madaniy aloqalarni miloddan burungi davrlardan o'rnatganlari ma'lum. Jumladan, miloddan avvalgi I asrda hind o'lkasidan buddaviylik, milodning III–IV asrlarida esa fors o'lkasidan moniylik kirib keldi. Buning natijasida o'zga tillardan turli diniy-falsafiy asarlarni turkiyga o'girishga talab ortdi. Shuning natijasida ko'plab asarlar turkiyga o'girildi, ba'zida ular ikki tilda ham yaratildi. Tarjimachilik rivojlandi. Qadimda yaratilgan ikki tilli asarlar faqatgina diniy-falsafiy mazmunda yaratilmagan. Turkiy

xalqlarning islomdan burungi eng qadimgi yozma yodgorliklarining saralari sanalmish Kul tigin (732) va Qorabalg'asun (821) yodgorliklarida turkiy matn bilan birga xitoycha versiyaga ham ega. Qadimgi Uyg'ur xoqonlig'i davrida yaratilgan Sevrey (763) yodgorligi esa turkiy hamda sug'dcha matndan iborat. Shu bilan birga, yaratilgan matnlarda tarjimaning qanday bajarilgani: so'zma-so'z qilingan tarjima hamda umumiy ma'no tarjima qilingan hollarini ko'rishimiz mumkin. Bunday hol tarjima usullarining o'z davridayoq tarmoqlarga ajralganining yorqin dalilidir. Matn yaratishning bunday usuli, aftidan turkiy matnnavislik tarixi uchun begona emas: ushbu an'ana qadimda paydo bo'lgan bo'lib, ilk o'rta asrlarda cho'qqiga chiqqan pallasiga to'g'ri keladi.

Qadimgi turkiy adabiyotda ikki (uch) tilda yaratilgan matnlar ushbu muhitda bunday ko'nikma (ya'ni, matnni ikki (uch) tilda yaratish ko'nikmasi) ancha qadim o'tmishga egaligini ko'rsatmoqda. Ehtimol, uning ildizlari meloddan avvalgi asrlarga (yoki turkiy xalqlarning boshqa til vakillari bilan o'zaro madaniy-iqtisodiy aloqalarining boshlanishiga) borib taqalar. Shubhasiz, bularning negizida savdo-iqtisodiy aloqalarning o'rni yuqori.

Qadimgi turk-moniy va turk-budda muhitida yaratilgan diniy-falsafiy asarlarda kechgan duo jummalari qadimgi turkiy muhitda shakllangan matnnavislikda matn komponentlari tanlanishining go'zal namunasi biridir. Ular duo jumalalaridan to'qolip so'z ko'rinishiga qadar taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Matn uslubi va semantikasini to'ldiradi. Qadimgi turkiy matnlarda kelgan duo jummalari tarjimada asliyatdagidek berilishi qadimdan qolgan an'ana hisoblanadi.

Adabiyotlar

- Адабий турлар ва жанрлар* (тарихи ва назариясига оид). 1992. Уч жилдлик. 2- жилд. Лирика. Тошкент: Фан.
- Баранов, Х.К. 1989. *Арабско-русский словарь*. Москва: Изд. Русский язык.
- Desmond, Durkin-Meisterernst. 2004. *Corpus fontium manichaeorum. Dictionary of Manichaean texts*. Volume III. Texts from Central Asia and China. Part 1. Dictionary of Manichaean middle Persian and Parthian. Brepols.
- Елизаренкова, В. 1989. *Ригведа: Мандалы I-IV*. Москва: Наука.
- Gabain, von A. 1950. *Alttürkische Grammatik*. Leipzig.
- Gharib, B. 2004. *Sogdian dictionary (Sogdian-Persian-English)*. Tehran. Farhang Publications.
- Henning, W.B. 1940. *Fragments of the sogdian Khwastwaneft* // Sogdica. The Royal Asiatic Society. London.
- Ҳотамов, Н., Саримсоқов, Б. 1983. *Адабиётшунослик терминларининг*

- русча-ўзбекча изоҳли луғати. Тошкент: Ўқитувчи.
- Исҳоков, М.М. 2001. *Авесто: Яит китоби*. (Худо Ахура Мазда ва у яратган маъбудалар шаънига айтилган алқовлар). Ўзбек тилига илмий-изоҳли таржималар. Тошкент: Шарқ.
- Кляшторный, С.Г., В.А. Лившиц. 1971. *Сэврэйский камень*. Советская тюркология. Баку.
- Маҳмуд, Кошғарий. 2017. *Девону луғати-т-турк* (Туркий сўзлар девони). Нашрга тайёрловчи: Қ.Содиқов. Тошкент: Ғафур Гулом.
- (Манихейское покаяние в грехах) *Хуастванифт*. 2008. Предисловие, транскрипция уйгурского текста, перевод Л.Ю. Тугушевой. Комментарий А.Л. Хосроева. Факсимиле текста. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Малов, С.Е. 1951. *Памятники древнетюркской письменности*. Тексты и исследования. Москва – Ленинград: Издательство АН СССР.
- Носиров, О., Жамолов, С., Зиёвиддинов, М. 1979. *Ўзбек классик шеърятини жанрлари*. Тошкент: Ўқитувчи.
- Clark, Larry. 2013. *Uygur Manichaean Texts: Volume II. Liturgical Texts: Texts, Translations, Commentary. Corpus Fontium Manichaeorum: Series Turcica II*. Turnhout: Brepols Publishers.
- Содиқов, Қ. 1997. *Уйғур ёзуви тарихи* (Манбашунослик ва китобат тарихи масалалари). Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2004. *Қадимги туркий халқларнинг диний-фалсафий қарашлари*. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2004. *Қорабалғасун ёдгорликларининг туркий матни ва уйғур хоқонлиғи даврида тарихий-монументал матн тузиш анъанаси*. Хитой ва Марказий Осиё халқларининг маданий, адабий, тил алоқалари: ўтмиш ва ҳозирги замон. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2006. *Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши*. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2009. *Эски туркий битиглар*. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2015. “Хуастуанивт”нинг қадимги туркий версияси”. *Жаҳон адабиёти журнали* 7: 143 – 148.
- Tekin, Talat. 1993. *Irk Bitig: The Book of Omens*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- The encyclopaedia of Islam*. 1997. New edition. Volume IV. Leiden.
- Тугушева, Л.Ю. 1972. *Поэтические памятники древних уйгуров*. Тюркологический сборник. Москва: Наука.
- Язбердиев, А. 1993. *Книжное дело в Средней Азии и Туркменистане* (с V в. до. н.э. по 1917 год). Автореферат на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ашгабат.
- Zieme, Peter. 1986. *Mängi bulzun! – Ein Weiterer Neujahrssegen*. Dr. Emel Esin'e Armağan'dan ayrı basım. Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara.
- Özbay, Betül. 2014. *HUASTUANİFT: Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Шомухамедов, Ш. 2004. *Форсий шеърятининг асосий шакллари*. Тошкент.

Rikhsitilla Alimuhamedov

(Tashkent, Uzbekistan)

rixsitilla@gmail.com

The Issue of Bilingualism in Texts in the Historical Turkic Works

Abstract

Ancient Turkic literature has a long history. Its traditions and skills in making text have also come from ancient times. There is a tradition of making parallel (bilingual) texts in the history of making text in Old Turkic. We can find the first such works in Turkic literature before epoch of Islam. At this time, the trade, economic, social and cultural relations of the Turkic nations with neighboring nations and states intensified. As a result, texts that are created in the literature began to be produced in two (or three) languages. Making bilingual texts is connected with translation work. This article is analyzing of bilingual texts from Turkic-Manichaeen literature. In article gives emergence and structure of these bilingual texts.

Key words: *Old Turkic history of making text, parallel text (bilingual), Old Turkic literature, Turkic-Manichaeen literature, literary relationships.*

About the author: *Rikhsitilla Alimuhamedov* – Doctor of Sciences in Philology, Tashkent State University of Oriental Studies.

Recommended citation: Alimuhamedov, Rikhsitilla. 2020. "The Issue of Bilingualism in Texts in the Historical Turkic Works". *Golden scripts* 1: 64—79.

References

- Adabiy turlar va janrlar* (tarixi va nazariyasiga oid). 1992. Uch jildlik. 2- jild. Lirik. Toshkent: Fan.
- Baranov, X.K. 1989. *Arabsko-russkiy slovar*. Moskva: Izd. Russkiy yazik.
- Desmond, Durkin-Meisterernst. 2004. *Corpus fontium manichaeorum. Dictionary of Manichaeen texts*. Volume III. Texts from Central Asia and China. Part 1. Dictionary of Manichaeen middle Persian and Parthian. Brepols.
- Yelizarenkova, V. 1989. *Rigveda: Mandali I-IV*. Moskva: Nauka.
- Gabain, von A. 1950. *Alttürkische Grammatik*. Leipzig.
- Gharib, B. 2004. *Sogdian dictionary (Sogdian-Persian-English)*. Tehran. Far-

- hangan Publications.
- Henning, W.B. 1940. *Fragments of the sogdian Khwastwaneft*. Sogdica. The Royal Asiatic Society. London.
- Hotamov, N., Sarimsoqov, B. 1983. *Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati*. Toshkent: O'qituvchi.
- Is'hoqov, M.M. 2001. *Avesto: Yasht kitobi*. (Xudo Axura Mazda va u yaratgan ma'budalar sha'niga aytilgan alqovlar). O'zbek tiliga ilmiy-izohli tarjimalar. Toshkent: Sharq.
- Klyashtorniy, S.G., V.A. Livshis. 1971. *Sevreyskiy kamen*. Sovetskaya tyurkologiya. Baku.
- Mahmud, Koshg'ariy. 2017. *Devonu lug'ati-t-turk* (Turkiy so'zlar devoni). Nashrga tayyorlovchi: Q.Sodiqov. Toshkent: G'afur G'ulom.
- (Manixeyskoe pokayanie v grexax) *Xuastvanift*. 2008. Predislovie, transkripsiya uygurskogo teksta, perevod L.Y. Tugushevoy. Kommentariy A.L. Xosroeva. Faksimile teksta. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya.
- Malov, S.Y. 1951. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti*. Teksti i issledovaniya. Moskva – Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.
- Nosirov, O., Jamolov, S., Ziyoviddinov, M. 1979. *O'zbek klassik she'riyati janrlari*. Toshkent: O'qituvchi.
- Clark, Larry. 2013. *Uygur Manichaeen Texts: Volume II. Liturgical Texts: Texts, Translations, Commentary. Corpus Fontium Manichaeorum: Series Turcica II*. Turnhout: Brepols Publishers.
- Sodiqov, Q. 1997. *Uyg'ur yozuvi tarixi* (Manbashunoslik va kitobat tarixi masalalari). Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2004. *Qadimgi turkiy xalqlarning diniy-falsafiy qarashlari*. Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2004. *Qorabalg'asun yodgorliklarining turkiy matni va uyg'ur xoqonlig'i davrida tarixiy-monumental matn tuzish an'anasi*. Xitoy va Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy, adabiy, til aloqalari: o'tmish va hozirgi zamon. Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2006. *Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi*. Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2009. *Eski turkiy bitiglar*. Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2015. "Xuastuanivt"ning qadimgi turkiy versiyasi". *Jahon adabiyoti jurnali* 7: 143 – 148.
- Tekin, Talat. 1993. *Irk Bitig: The Book of Omens*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- The encyclopaedia of Islam*. 1997. New edition. Volume IV. Leiden.
- Tugusheva, L.Yu. 1972. *Poeticheskie pamyatniki drevnix uygurov*. Tyurkologicheskiy sbornik. Moskva: Nauka.
- Yazberdiev, A. 1993. *Knijnoe delo v Sredney Azii i Turkmenistane* (s V v. do. n.e. po 1917 god). Avtoreferat na soiskanie uchenoy stepeni doktora istoricheskix nauk. Ashgabat.
- Zieme, Peter. 1986. *Mängi bulzun! – Ein Weiterer Neujahrssegen*. Dr. Emel Esin'e Armağan'dan ayri basım. Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara.
- Özbay, Betül. 2014. *HUASTUANİFT: Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Shomuhamedov, Sh. 2004. *Forsiy she'riyatning asosiy shakllari*. Toshkent.